

PELKĖ LIETUVIŲ VAIKŲ PAŽINTINĖJE LITERATŪROJE

Džiuljeta Maskuliūnienė

Šiaulių universitetas

Literatūros istorijos ir teorijos katedra

P. Višinskio g. 38, Šiauliai

El. p. maskuliuniene@hu.su.lt

Pažintinė literatūra – svarbi vaikų, ypač paauglių, literatūros dalis. 1986 metais išleistoje studijoje „Lietuvių vaikų literatūra“ Vincas Auryla pažintinę literatūrą vadina *fakto* literatūra (1, 269–277). Toks įvardijimas itin akcentuoja tikrovės, ypač mokslo faktų, dokumentikos, prioritetą. Iš esmės pažintinė vaikų literatūra – tai ne meninis, ne grožinis tekstas, nors ji ir siekia įtaigumo, tam tikra prasme ir meniškumo. Akcentuotina tai, kad įtaigumo pažintinė literatūra siekia ir kitais būdais, čia ypač svarbu teksto iliustracijos (fotografijos ir piešiniai), informacinį tekstą lydintys žodynėliai etc. Nepaisant viso šito, meniškumo kriterijus reikšmingoje pažintinės vaikų literatūros dalyje neapeitinas, negalimas eliminuoti. Antai net ir pažintinės vaikų literatūros rūšių pavadinimai, nurodomi V. Aurylos, išreiškia tam tikrą santykį su meniškumu. Literatūrologas teigia, kad yra „keturių rūšių kūriniai: moksliniai grožiniai, moksliniai populiarieji, mokslo fantastika ir informaciniai, arba moksliniai informaciniai“ (1, 269–270). Moksliniai grožiniai kūriniai mokslo faktus perteikia grožiniais vaizdais (labiau ar mažiau vykusiais), mokslo fantastika remiasi fikcija, vaizduote ir menine išmone paremtu mąstymu, moksliniai populiarieji tekstai neretai rašomi publicistiniu stiliumi, kur svarbu ne tik retorika, bet ir poetinė raiška. Tačiau pažintinė knyga visų pirma siekia šviečiamųjų tikslų, meniškumas tarnauja būtent šiam tikslui. Pasak ukrainų vaikų literatūros tyrėjos Emilijos Ogar, svarbu akcentuoti ir tai, kad pažintinei literatūrai, jei ji talentingai parašyta, būdingos visos poetinio teksto savybės (14, 180); reikia atsižvelgti į specifinį adresatą vaiką, juk jam rašoma literatūra atlieka įvairias socialines-komunikacines funkcijas – pažintinę, informacinę, mokomąją, didaktinę, estetinę ir kitas. Taigi moksliskumo ir meniškumo santykis pažintinėje vaikų literatūroje yra nemenka literatūrologinė problema. V. Auryla minėtame veikale teigia: „Daugelis kūrinių užima tarpinę padėtį tarp grožinės ir pažintinės vaikų literatūros“ (1, 270). Toji „tarpinė padėtis“ ir kelia daugiausia svarstytinų klausimų.

Šio straipsnio tikslas – aptarti pelkės vaizdavimą lietuvių vaikų pažintinėje literatūroje. Pelkė – netradicinis gamtos objektas, apskritai rečiau vaizduojamas vaikų literatūroje, folklore. Tai lyg ir paslaptingesnis, nuošalesnis, tačiau būtent dėl to ir labiau masinantis, intriguojantis vaizdavimo objektas. Pelkė – gamtos pasaulio dalis, o gamta – tradicinė vaikų pažintinės literatūros tema. Gamtos tema mėgta jau Prano Mašiot (1863–1940), tai mini ir V. Auryla (1, 273), kiek išsamiau – Irena Klimašauskienė: „Gamta – viena didžiausių šio rašytojo ir pedagogo meilė ir svarbiausia jo kūrybos versmė. <...> P. Mašiotas visada stengėsi jungti emocinį ir pažintinį vaizdavimą, laikėsi nuostatos, kad vaikai sunkiai suvokia panoraminius vaizdus, smulkių detalių portretinius aprašymus“ (10, 24).

Natūralu, kad viena iš svarbiausių pažintinės literatūros apie gamtą potemių – gamtos (kalbamuojų atveju – pelkės) ekologija.

Kaip vaizduojama pelkė mokslinio-informacinio pobūdžio leidiniuose? „Enciklopedijoje vaikams apie Lietuvą“ greta pažintinių skyrių apie upes, ežerus ir tvenkinius, miškus etc. yra ir skyrius „Pelkės“ (3, 50–51). Čia lakoniška, dalykine kalba pateikta glausta, esminė informacija:

Kai susitelkia nenutekantis lietaus vanduo, ežeras pamažu apauga drėgmę mėgstančiais augalais, o vėliau ir durpių sluoksniu, atsiranda **pelkės**.

Pelkių yra dviejų tipų: **žemapelkės** ir **aukštapelkės**. Žemapelkėse auga viksvos, nendrės, kiminai. Jų durpes naudoja laukams tręšti. Aukštapelkėse želia įvairios žolės, yra viršių, nedidelių krūmų. Šitų pelkių durpės tinka kurui. Pelkes dar vadina **raistais**.

Lietuvoje didžiausia Žuvinto pelkė šalia Žuvinto ežero. Jos plotas 68 km². Čia gyvena, peri didžiuliai paukščių pulkai, net 112 rūšių, o apylinkėse užregistruotos net 225 paukščių rūšys (3, 50).

Daugiau vietos nei tekstas užima vaizdinė informacija – fonotuot-raukos, jų čia pateikiama net vienuolika. Nuotraukos yra geros kokybės, apskritai šiuo metu poligrafinė enciklopedinio pobūdžio leidinių kokybė tradiciškai gera. Po nuotraukomis dedami informaciniai užrašai: „Žuvinto ežeras pelkėje“, „Gluodenas. Tai bekojis nenuodingas driežas“, „Liūnas“ ir pan. Enciklopediniai leidiniai konkuruoja su elektroninėmis masinės komunikacijos priemonėmis, todėl turi būti patrauklūs, spalvingi. Pažymėtina, kad kalbamoji enciklopedija yra originali, ne verstinė, jos tekstus rašė įvairių sričių atstovai: Viktoras Jakimavičius, Stasys Ivanauskas, Ričardas Kazlauskas, Albina Venskevičienė, Giedrius Viliūnas, Algimantas Patašius. Deja, prie skyrelių nenurodoma, kas kurį skyrių

konkrečiai parašė, o iliustracijų, fotografijų autoriai 115-ame puslapyje nurodyti skrupulingai. Taip netiesiogiai parodoma, kokia svarbi, gal net prioritetinė yra vizualumo plotmė. Latvių vaikų pažintinės literatūros tyrinėtoja Iveta Krūminia, aptardama latvių enciklopedinius leidinius apie jūrą, taip pat pastebi, jog vaikams skirtoje enciklopedijos dalyje (kita dalis skirta tėvams) yra svarbu iliustracijos (11, 12). Lietuvių kalbamoji enciklopedija skirta jaunesniajam ir vidutiniam mokykliniam amžiui, tai rodo ir informacijos atranka, jos mokslingumo lygis ir, kaip minėta, palyginti paprasta, aiški kalba, trumpi sakiniai.

Kitokia yra informacinio pobūdžio knyga „Jaunojo gamtininko kalendorius“. Ją parašė Alis Balbierius, piešinių ir nuotraukų autorius – Stasys Sinkevičius. Gamtininko akimis perteikiamas kalendorinių metų ciklas, pasakojama, kaip galėtų vaikai prisidėti prie gamtos globos (paukščiams statyti inkilėlius, įrengti lesyklas-slėptuves iš eglišakių ir pan.). Pateikiama brėžinių, paveikslėlių. Kalendoriuje pradedama pasakoti nuo lapkričio, baigiama spalio. Tokią tvarką gerai motyvuoja poetiškesni knygos skyrių pavadinimai: „Artėjančios žiemos žingsniai“, „Baltų sniegytų mėnesiai“, „Atgimstančios žemės alsavimas“ ir kt. Pelkė čia, žinoma, tėra vienas iš gamtos objektų, apie ją atskirai nekalbama, tik tiek, kiek tai susiję su globotina gyvūnija. Skyrelyje „Varliagyvių niekas nesaugo“ autorius pasakoja:

Daug kam dabar jau sunku įsivaizduoti melioracijos nepaliestą Lietuvą, jos kaimus su daugybe pelkių ir pelkučių, balų bei užželiančių ežerėlių, kur knibždėte knibždėjo įvairiausių gyvūnų, o ypač varliagyvių. Daugybę tokių vietų nuo žemės paviršiaus „nušlavė“ melioracija, užpylė žemėmis ir suarė ar ganyklomis pavertė žemdirbiai. Tada nesupratome, kad mūsų krašto gamtos gyvybei palaikyti reikia ir tų „nenaudingų“ pelkučių ir balų, kad dalį jų būtinais reikėjo išsaugoti, palikti šalia laukų, ganyklų ir daržų (2, 96–97).

Toliau autorius pasakoja, kokių esama varliagyvių apsaugos būdų, pateikia piešinių, kaip atrodo specialios varliagyvių surinkimo kameros ar užtvaros prie pralaidų, nukreipiančios gyvūnus nepavojingu taku (2, 98–97). Knyga yra praktinio-didaktinio pobūdžio, ji turi keletą tikslų: kelti skaitytojo ekologinį sąmoningumą ir praktiškai patarti, pamokyti, kaip padėti gamtai (pelkių gyvūnijai). Kalendorinis medžiagos išdėstymas gana patrauklus, jis pasiskolintas iš įvairiausių ūkininkų, sodininkų, daržininkų kalendorių, pateikiančių praktinių patarimų. Knyga skirta vyresniam paaugliui, kuris jau pats gali sumeistrauti vieną ar kitą įrengimą etc.

Riba tarp vyresnio paauglio ir jaunuolio – labai nežymi, jie neretai skaito suaugusiųjų knygas. Šiaulių universiteto gamtininko Stasio Gliaudžio, parašiusio per 300 straipsnių apie gamtą, knyga „Gamtos namuose“ guli ir bibliotekų Vaikų literatūros skyriuose. Čia sudėti vaizdeliai, apybraižos publicistiškai, gana retoriškai, o kartais ir lyriškai pasakoja apie įvairiausius, daugiausia Šiaulių krašto gamtos objektus ir problemas. Kai kuriuose kalbama ir apie šio krašto pelkių likimą: „Liūdnas Voveriškių pušynėlio likimas“, „Aukštapelkė – neįkainojamas turtas“ ir kt. Tekste aiškiai jaučiamos autentiškos gaidos, autoriaus asmeninis santykis su gamta, pelke, pieva. Pasakojama iš praeito laiko perspektyvos, vėliau kalbama apie liūdną dabarties situaciją. Lyrinis tonas pereina į mokslo ir faktų kalbą (dažnai nevengiama skaičių), jais konstatuojama pelkei padaryta žala:

Voveriškių pušynėlį pirmą kartą aplankiau prieš keletą dešimtmečių, bet pirmąkart jo malonų vaizdą atsimečiau iki šiol.

Iš tolo žiūrint neišvaizdus, lygioje, pelkėtoje vietoje įsikūręs. Išlikęs kaip buvusio miško pelkėtas tęsinys. Bet neskubėkime su išvadomis. Pirma užsukime svečiuosna. Jei tai bus vasaros pradžia, svingingai sutiks geltonomis žvakėmis pasipuošusios pušys, pilni bičių dūzgesio medingi šaltėkšniai, kelių rūšių karklų krūmai, vaivorai, bruknės, mėlynių kereliai, svaiginantis žydinčių pelkinių gailių kvapas.

Pušynėlyje auga daug įdomių bei retų augalų: raktažolės, viržiai, pelenėlės, burbuliai, valerijonai, skudučiai ir kt. O pačiame viduryje, ant kiminių kupstų, raudonuoja spanguolės. Viskas kaip tikroje aukštapelkėje. Ir visa tai gamtos gražiai sudėta, sugrupuota. <...>

Deja, Voveriškių pušynėlis iš trijų pusių buvo apjuostas giliu melioracijos grioviu. Nusikalstamai pažemintas vandens lygis, pažeista ekologinė pušiausvyra (4, 110–111).

Neretai pasakojimas baigiamas aiškia didaktine-ekologine ištarne: „Voveriškių pušynėlio likimu tapo mūsų abejingumas“ (4, 112) ir pan. Tokie aiškūs akcentai gerai suprantami ir jaunesnio amžiaus skaitytojams, tai aiški nuoroda į vaikų literatūros lauką, nors pats autorius to nedeklaruoja.

Verta nuosekliai aptarti ir mokslo populiariąją literatūrą, kur derinami dokumentalumas ir beletristika. Tokių autorių lietuvių vaikų pažintinės literatūros baruose būta ir yra turbūt daugiausia. „Šioje kūryboje skaitytojas randa įdėmia rašytojo tyrinėtojo akimi pastebėtų ir reljefingai meniškai pateiktų specifinių žinių iš floros ir faunos gyvenimo, puoselėjami nauji žmogaus santykiai su gamta, o netinkamas jos naudojimas

gyvenimo reikmėms tenkinti suvokiamas kaip paties žmogaus moralinis nuopuolis“ (1, 273). Gamtą vaizduojančius tekstus, balansuojančius „ant grožinės ir fakto literatūros ribos“ (V. Aurylos pasakymas) rašo (rašė) Juozas Sokas (1904–1987), Vytautas Nedzinskas (1940–2002), Leonardas Grudzinskas (1939–2006), Gediminas Isokas (g. 1931), Selemonas Paltanavičius (g. 1956), Henrikas Gudavičius (g. 1943), Bronius Šablevičius (g. 1946) ir kiti. Visi minėti rašytojai yra gamtininkai profesionalai, gamtosaugininkai, rezervatų, draustinių darbuotojai, nemaža dalis – gamtos mokslų daktarai. Profesinę patirtį jie skleidžia jaunesiems skaitytojams. Pelkė taip pat patenka šių autorių akiratin.

Juozo Soko gamtos vaizdėlių knygoje „Gegutė ieško auklės“ daug pasakojama apie paukščius (lakštingalą, zylę, gegutę ir kitus), taip pat apie pelkynų gyventoją paukštį baublį:

Daug gudrybių žino senieji baubliai, moko ir baubliukus. Žaidžia su jais slėpynių. Bet iš tikrųjų čia ne žaidimas, o gyvas reikalas. Štai baublys bėga, bėga ir dingsta mažame prižėlusiam plotelyje. Aplink tik atviras vanduo. Kurgi baublys? Čia švendrių kuokštelis, ten dūluoja įbestas raiste kuolas. Tikrai neišskrido, nepakilo, tad kurgi jis? Anava, tik kam čia pelkėje tas kuolas? Jo laibgalys prie vandens pažaliavęs, pats toks ištįsęs, vos ne iki švendrų viršūnių... Juk tai baublys žaidžia slėpynių! Sustingo vietoje ir – kuolu pavirto. Tik ausys gyvos – seka stebėtoją (17, 17).

Autorius demonstruoja stebėtiną švendrynų baublio – įdomaus paukščio – gyvenimo, elgesio išmanymą. Drauge jis aprašo ir niūroką pelkės peizažą:

Pakrantėse viešpatauja dar tankesnė pelkių augmenija. Ten žemė liula po kojų, akivarai tyko tave įtraukti į gelmes. Net žvėris, pakliuvęs į tokią klampynę, nebeišbrisis, neišklampos. Užtai sparnuočiams čia laisvė begalinė. Jų čia knibždėte knibžda nuo ankstyvo pavasario (17, 10).

Kūrinėlyje „Čepkelių lobiai“ pelkės vaizdas visapusiškesnis. Čia erdvūs panoraminiai vaizdai derinami su konkrečių augalų ir gyvūnų detaliu aprašymu. Plg.: „Aplinkui – pušynai pušynai. O girios šiaurėje – gražuolis Merkys, lyg juosta apjuosęs plačią girią, renka vandens perteklių iš upių, upeliukų, iš raistų, pelkių ir plukdo į Nemuną“ (17, 103) ir išsamus raistų augalo saulašarės aprašymas (specialiai pasirinktas įdomus, retas ir keistas augalas):

Vienas įdomesnių raisto augalų – tai saulašarė. Ją retai kur sutiksi. Nedi-dukė, plonyčiu žaliu stiebėliu, kurio viršūnėje kabo smulkučiai žiedai – balti

varpeliai, pašaknėje daug smulkių, plaukeliais padengtų lapelių. Plaukeliai apaugę ašarėlėmis, kurios lipnios ir niekad nenudžiūsta.

Štai maža musytė nutūpė ant saulašarės lapo ir įklimpo į lipnią ašarėlę. Kaparuoja musė, nori pakilti, bet prie jos artėja kito lapo ašarėlės ir čiumpa vabzdį iš visų pusių. Nebepakils muselė. Ašarotos saulašarės lapų blakstienos tik tada paleis auką, kai visai ją iščiulps. Visą vasarėlę musių, uodų ar kitokių vabzdžių tyko saulašarė, vienintelis mėšėdis augalas pelkėje. Kitaip jis mirtų iš bado (17, 105–106).

J. Sokas skaitytojui primena legendą apie Gudų girioje stūksantį Jogailos kalną, kitur grožisi pelkežerių vardais: Didysis Ešerinis, Mažasis Ešerinis, Arlikas, Krakinis, Kajutis. Autorius sako, kad tų ežerų vardai tokie, nes „juose dažniausiai gausu ešerių ir karosų“ (17, 107). „Čepkelių lobiai“ baigiasi publicistine gaida: „Šis nuostabusis gamtos kampelis paskelbtas rezervatu. Jį saugo Gamtos apsaugos įstatymas“ (17, 111). Tekste vaizdingos ir meniškos pastraipos jungiamos su sausomis konstatuojamosiomis tezėmis.

Leonardo Grudzinsko plunksnai vykusiai sekasi derinti mokslo faktus, šmaikščią ir vaizdingą frazę, netikėtą nugirstą folklorinį pasakojimą ir pan., o pamokymai, kūrinio didaktika ypač sumaniai paslepia. Autorius mėgsta pasakoti neilgais, bet vaizdingais sakiniais, teksto dinamika gali būti labai patraukli skaitytojui vaikui. Štai ištrauka iš knygos „Laiškai beržo tošyje“:

Štai Briedžiaragio raistelis – miniatiūrinė tundra. Subristų samanytėn dešimt briedžių, ir apsisukti nėra kur. Tarsi iš dangaus nuleistas pelkės lopinėlis su karklų, berželių, pušaičių kerai, gailių šepėčiais, spanguolių siūlais ir samanų patiesalu. Aplink Briedžiaragį – linksmas beržynėlis, vasarą slepiantis raudonikių salas, kvapnius žemuogynus, aukščiau – priglaudęs riešutų krūmus.

Lapiaraistyje – kitoje miniatiūrinėje pelkėje – atsistebėti negalėsi. Ant vieno kupsto – bruknės. Ant antro – mėlynės. Trečiame melsvų girtuoklių keris kūpso. Akmenų krūsnį, kadais iš dirvos sumėtytą, avietės pamėgo. Gyvačių, rainių it austa juosta, čia su žiburiu nesurasi. Užtat akmenynėje kokie spalvingi, lyg iš žalio vario driežiukai vizga. Saulėje šildosi (5, 21).

Autoriui svarbu suintriguoti skaitytoją, papasakoti ką nors labai įspūdinga ir kas gerai apibūdintų kalbamą gamtos objektą. Vaizdelyje „Takais į pelkių ežerėlį“, kur piešiama Šiaurės Lietuvos Kamanų pelkė, autorius skiria epizodą vilkams aprašyti:

Čia žiba šakotas, į briedžio ragą panašus vilkų ežerėlis. Senas medžioklis nuo Vieškinių Julijonas Rūtė parodė kupstus su užkibusiais pilkai balsvais žvėries plaukais. Papasakojo, kaip vilkai iš ežerėlio geria. Ne geria, o tiesiog

laka. Pasilenkę, o kartais ir priklaupę ant ežerėlio kranto. Geria vilkai, atsukę nosį į vėją, kad žmogų užuostų (5, 31).

Autorius nevengia Lietuvos gamtą palyginti su kitų šalių gamta. Pavyzdžiui, po minėto epizodo apie Kamanų pelkės vilkus pasakojama apie Kanados tundrų vilkus ir t. t. Kaip ir J. Soko, taip ir L. Grudzinsko tekstuose pastebimas dėmesys kalbai, esama ir liaudies etimologijos pavyzdžių:

Beveik kiekvienoje pelkėje surasi liūną – „vilko akį“ su keliom prasiskleidusiom lelijom ir šalto vandens plotmele. Pro viksvynus prasibrausi – aptiksi ežeriuoką, pailgą kaip duonos kepalą, paslaptinę „bedugnį“ arba kelmais užgriuvusį „šiekštini“. Senelių lūpose išliko ežerėliai, akivarai – „briedžiabrasčiai“, „meškos lopomis“, „velnio linmarkomis“, „šerno dubenimis“ ir kitaip praminti. Kada pradedi su girių žmonėmis aiškintis, tarp įdomių paporinimų surandi ir tikrovės atšvaitų. Surandi nuo seno mintus žvėrių takus. Tokiais takais ištroškę žvėrys prie miško vandenų kas rytą ir kas vakarą eina. Štai iš kur pavadinimai: vilko akis, briedžio brasta, šerno dubuo, meškos lopa (5, 30).

Tokie tekstai vaikui skaitytojui kalba (ir pasako) daugiau nei vien tik apie gamtą. Čia keliamos moralinės, etinės vertybės, ne vienu atveju ryškinamas tėvynės, gimtojo krašto ir gimtosios kalbos grožis bei turtinumas.

Kitoje L. Grudzinsko „laiškų“ knygoje „Laiškai iš bebrų upelio“ taip pat aptinkame įtaigų kūrinių „Diena baltųjų samanų raiste“, skirtą pelkės temai. Čia lyriškai aprašytas mažai kam žinomas Baltasamanės raistas. Samanos, kiminai – specifiniai pelkių augalai. Jie sudaro svarbią pelkių peizažo dalį, tai pavaizduoja ir L. Grudzinskas:

Kur pažvelgsi – švelniais raštais atausti durpinių samanų – kiminų – kimimai. Samanos plynėse, samanos – ant kupstų. Samanos – tarp eglaičių, pušelių. Kepurėmis, barzdomis, gaurais, šepėčiais pakilusios, sustojusios, sugulusios. Daugelis įsivaizduoja, kad kiminai – baltos it sniegas samanos, o iš tikrųjų – jos daugiaspalvės. Štai aplink beržiukus susiverpė tamsiai žalios kiminų sruogos. Žemėliau prie kupsto rožinė samanų pagalvė pūpsa. O kitas kupstas saulėje bronzą žėri. Čia susipynė rusvos briedžio spalvos samanos, šalimais rausvi lyg rudenį rugių želmenys kiminai liepsnoja (6, 121).

L. Grudzinsko vaizdai tapybiški, plastiški, estetiškai vertingi. Tačiau autorius lieka ištikimas publicistiniam stiliui. Po gražaus teksto apie kiminų spalvas fragmento pateikiama informacija apie durpių sluoksniu storį, mokslininkų numanomą pelkės amžių ir t. t.

Rytas raiste. Kęstučio Verbicko fotografija iš Leonardo Grudzinsko knygos „Laiškai iš bebrų upelio“ (p. 120)

Saliamono Paltanavičiaus įdirbis pažintinės vaikų literatūros baruose taip pat nemenkas. V. Auryla pastebi, kad „kai kurie vaizdeliai artimi animalistiniam apsakymui, turi jaunojo skaitytojo mėgstamų ‘zoopsichologinių’ bruožų“ (1, 274). Būtent toks ir yra vaizdelis „Bebrų pelkė“. Čia trumpai papasakojamas bebrų gyvenimo pelkėje ciklas, kaip žmonės padeda bebrams išlikti natūraliose anksčiau jų gyventose vietose:

Šimtą metų nemačiusi bebrų pelkė juos pasitiko svetingai. Kiek jie čia rado visokio storio medžių, vieną už kitą gardesnių: beržų, uosių, drebulių ir gluosnių. Per porą naktų pelkės ištakoj išdygo bebrų užtvankos ir vanduo ėmė rinktis į visus pašalius (16, 25).

Pasakojimas skirtas jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikams, tai liudija ir iliustracijos, ir knygos apimtis, formatas. Meniškesnis tekstas apie vandens gyventoją bebrą rinkinyje „Žalio miško istorijos“. S. Paltanavičius čia pasakoja apie klajūną bebrą, atstumtą savo „brolių“, kitų

bebrų, persekiojamą klastingos lūšies. Kūrinys sužadina skaitytojo emocijas ir estetinius išgyvenimus, o pažinimo aspektas čia tarsi atsitraukia į antrąjį planą. Apie bebrus rašoma ir kūrinėlyje „Medinės trobelės gyventojai“. Visi čia minėti pasakojimai apie bebrus neabejotinai turi zopsichologinio apsakymo bruožų ir labai tinka jaunesniojo ir vidutinio amžiaus skaitytojui.

Pelkės temai skirta ir S. Paltanavičiaus apybraiža „Po žaliaja skraiste“. Joje aprašoma pasakotojo – gamtininko išvyka į mišką „po žaliaja skraiste“. Gamtininko tikslas – stebėti gamtą ir regėtus vaizdus, įvykius užfiksuoti užrašų sąsiuvinyje, „dar ir kitiems papasakoti“. Apybraižoje esama ir autobiografinių motyvų. Didelę teksto dalį sudaro reportažiškai pateikiami gamtininko kelio ir pelkės vaizdai:

Pati pelkė iš pradžių labai panaši į mišką. Kai praretėja beržynas, tolyn nuo jo, ežeriūkščio link, žingsniuojama nuskurusios eglutės, kiminuose tarp vandens apsemtų plotelių kumpso samanotos pušelės. Mažos, trumpomis šakelėmis, net pilkos nuo kerpių, jos susvyruoja ir virsta į gailius vos palietus ranka, – supuvo bestovėdamos. <...> Mano stebėjimo vieta tarp dviejų alksnių ir skarotos eglės išsilaikė kuo puikiausiai. <...> Op! – aš jau viršuje (15, 54–56).

Pasakojimui trūksta dramatiškumo, intrigos, pasakojama lėtai, ištiesai aprašinėjama pelkės fauna ir flora. Tačiau aiškiai suprantamos pasakotojo nuostatos, jo pasaulio, gamtos suvokimas, vertybių sistema. Tekstas gali patraukti ramiu pasakojimu, susimąstymo intonacijomis.

Henriko Gudavičiaus gamtos vaizdelių ir apybraižų rinkinys „Raistelio šviesa“ taip pat „paremtas autentiškais gamtininko išpūdžiais“ (iš anotacijos). Ištrūkusiam iš miesto žmogui raistas – didžiausia sielos atgaiva. Pasakotojas kalba apie išsimintą sielos virptelėjimą, estetinę nuostabą, sykį patirtą raiste:

Dar paeinu, nesuvokdamas, kas atsitiko. Sustoju nedidelio raistelio vidury, iš visų pusių tamsaus miško apsuptas. Ir tik dabar atsipeikėju – sniegas šviečia! Tik čia jis dar išliko, nei sulytas, nei rūko sugrauztas, nes niekur kitur tiek daug jo per žiemą neprikrito.

Stoviu ilgai. Dabar jau žinau, kad veltui palikau miesto šviesas ir mūrus. Čia bunda pavasaris! <...>

Stoviu sniego šviesoje tartum palaimintas. Prisimenu, kad netoli yra didžiulis Lygiaraistis, neseniai paskelbtas botaniniu draustiniu-spanguolynu. Juk ir jis dabar šviečia (7, 43).

Pastarojo epizodo svarba matyti ir iš to, kad autorius savo rinktinę pavadina „Raistelio šviesa“, turėdamas omenyje visų pirma šį semantiškai reikšmingą pasakojimo epizodą. Stebėtojo užrašų knygutėn gula įvairiausi raistelio vaizdai, visa tai supinama su ekologiniais ir šiaip platesniais etiniais pasvarstymais. Pasakotojas džiaugiasi, kad rado nors vieną vietą, kur nesutiko žmonių – neužkliuvo „už paliktų popierių ir tuščių butelių“, negirdėjo šūvių. Pasakotojas suabejoja ir miškotvarkininkų sumanymu iškirsti didelį raisto kampą su šimtametėmis pušelėmis ir išsikreivėjusiais berželiais. Iškeliama ir svarbi miškui, raistui eigulio figūra. Kaip ir įprasta pažintiniams tokio pobūdžio kūriniams, pasakojimas baigiamas retoriniu klausimu: „Ar greitai nebūsime ir mes panašūs į tą permainų suglumintą ilgausį, kai šitaip galingais tvarkytojų žingsniais ženkliname mažą miško salą – raistą?“ (7, 46).

Henriko Gudavičiaus knygos „Raistelio šviesa“ viršelis. Dailininkė Rima Stasiūnaitė

Apybraižų ciklas „Atradimo laimė“ pasakoja apie reto paukščio – erelio žuvininko – perimvietės stebėjimą „savo“ pelkėje. Pasakotojas džiūgauja atradęs ketvirtą gyvą erelio žuvininko lizdą Lietuvoje – „ir todėl juodas miškas, vos vos judantis juodas upelis paraistėje – ne tokie

niūrūs“ (7, 85). Penkiuose kūriniuose smulkiai aprašoma erelių perėjimo kasdienybė, skaitytojas atsiduria tarsi neakivaizdžioje ornitologijos pamokoje. Tekste matyti susirūpinimas erelių žuvininkų likimu Lietuvos giriose, klausama: „Kam dar galėčiau parodyti erelį žuvininką, tvirtai tikėdamas, kad dėl to prakilnis paukštis nė kiek nepraras savo laisvės?“ (7, 94). Toks žmogus – kolega ir bičiulis Ignalinos ornitologas Bronius Šablevičius, ne kartą minimas dokumentiniame autoriaus pasakojime.

Bronius Šablevičius (g. 1946) taip pat rašo pažintinius kūrinius jaunajam skaitytojui. Jo gamtos vaizdelių knyga „Paklausyk griežlės“ pasakoja apie gausybę įvairiausių paukščių: lututę, juoduosius gandrų, kurtinius, kareitaitę, suopį ir kitus. Esama čia pavaizduotų ir pelkinių paukščių (perkūno oželių, gervių, gulbių nebylių ir kt.), fone, žinoma, pasakojant ir apie pelkę, tų paukščių gyvenamąją vietą. Vaizdelyje „Perkūno oželiai“ skaitome:

Žemės juodumo debesys sparčiai tempia naktį, apgobia liūną. Kvėpuoja šiltas vėjas – buria lietų. Perkūno oželiai vis smarkiau bliaua. Vikrūs, miklūs ilgasnapiai virpindami sparnus vartosi, blaškosi ore, snapų yломis siuva sutemas, zuja, raitydami kilpas, megzdami mazgus, krenta stačia galva ir, vibruodami kietomis uodegos plunksnomis, mekena. Kaskart jų gausiau, smaginasi lyg pašėlę. Liovesi mekenti, nyra į liūno kupstus, aštriai tiks taksi, o tai panašu į dalgio galandimą. Nenuoramos perkūno oželiai švenčia sugrįžimą į tėvynę (18, 17–18).

Aiškliai matyti, kad autorius puikiai pažįsta sparnuočių gyvenimą, jų būdą. Gervės aprašytos vaizdingai, paieškant išpūdingesnių veiksmažodžių, pasitelkiant onomatopėjinę raišką: „Juodbalės viduryje dunkso penkios gervės. <...> Matau viską. Jos plačiai išsižioja ir viena suklykia kyyyy, kita tuojau pat pratęsia: krrrrr! Šūkčioja tiktai po dvi – viena pradeda, kita užbaigia“ (18, 60). Knygoje kai kada fragmentiškai pasakojama ir apie kitų šalių pelkių paukščius – pavyzdžiui, Estijos kilnujį erelį etc. B. Šablevičiaus pasakojimas kai kada šiek tiek sentimentalus, tačiau taip autorius nori sukelti skaitytojų gailestį, priversti susimąstyti:

Gervė – liūdesio simbolis ir ženklas. Išsiskleidžia po debesimis, gailiai girksi rikiuotė. Nuščiūva laukai, ištuštėja, tiktai tyla tvyro. Ruduo... Kaskart trumpėja gervių trikampis, kaskart gailiesni jų balsai. Lėtai miršta gervės – liūdesio simbolis (18, 62).

Autoriui svarbu ir moralizuoti, ne veltui jis pasirinko poetišką, o drauge ir publicistišką knygos moto – Justino Marcinkevičiaus eilutes:

Ar jau moki nešti gėlę,
Paukščio čiulbesį laikyti?
Ar užleidi vietą medžiui,
Ar tylos lizdų neplėšai?

Aušrelės Ratkevičienės iliustracija Broniaus Šablevičiaus knygai „Paklausyk griežlės“ (p. 34, 35)

Gedimino Isoko pavardė (g. 1931) gerai žinoma pažintinės gamtinės literatūros skaitytojams, autorius jau daug metų dirba, daug knygų yra parašęs. Kai kurie G. Isoko kūrinėliai trumpučiai – tuo jie labai primena P. Mašoto kūrinėlius, juos galima vadinti miniatiūromis. Knygos „Pavasario žibintai“ (1978) miniatiūroje „Lapas galvažudys“ keliais potėpiais nutapomas pelkių augalo saulašarės „portretas“ (kūrinėlis trumpas, todėl pateikiamas visas):

Zyzė uodas durpyne ir pavargo. Pamatė blizgantį, lyg sidabru aplietą lapą ir nutūpė. Dustelėjęs valandėlę, pakilti panoro. Suplasnojo sparneliais – nė

iš vietos. Prilipo kojos prie žavingos rasos lašiukų – nors plyšk, neištrauksi. Visaip bandė išklampoti, bet kur tau. Tuoj susisuko baisusis saulašarės lapas, aprietė uodą ir gyvą išvirė lipnioj košėj (8, 153).

Čia pateikiama ir esminė dalykinė informacija apie paslaptinę augalą, ir trumpai, bet gana įtaigiai vaizduojamas vargšo uodo likimas, saulašarės negailestingumas. Kaip matyti, G. Isoko miniatiūros, vaizdėliai turi animalistinio pasakojimo bruožų. Panašūs ir kiti kūrinėliai apie pelkę – „Artistas“, „Pušelės bėga į ežerą“. Pastarasis tekstas glaustai, bet tiksliai nupasakoja ežero užakimo procesą (pateikiamas visas kūrinėlis):

Kasmet vis toliau nuo kranto meldais, viksvomis ir samanomis užželia miško ežerėlis. Žiemą sėklomis sniegu nuo kalniuko atšliaužusios, plinta sausėjančioj pakrantėj ir pušelės: vienos dar mažutėlės – vienmetės, tarp žolių pasislėpę, kitos – jau augalotesnės, po kelias žiemas peržiemoję, meldus vejasi.

O vandens ežere – nedidelė akis teliko. Praeis dar keli metai, paskutinę properšą užtrauks žolė. Ir akyje pušelės pakvips. Visame buvusio ežero dugne sušvokš retamiškis žemaūgis pušynėlis. Jei pušys šaknimis perskros durpes ir pasieks gerą dirvą – išsities leiniais ir liemeningais medžiais.

Tuomet čia atklydęs keleivis nė nesupras, kad vaikšto ežero dugnu (8, 179).

G. Isoko knygą „Kur lizdelį sukti“ (1994) sudaro gamtinės pasakos. Čia jau naudojamosi beletristikos teikiamomis galimybėmis: personifikavimu, siužeto dinamika, dialogo gyvumu ir t. t. Pasaka „Atverk žiedą, burbuli“ (9, 15–17) pasakoja apie drėgnų pievų gėlę burbulį ir jo kaimynę neužmirštuolę. Čia veikia ir kiti: laumžirgis, voras, varlė, žiedmusė. Taupiai, bet išradingai ryškinami gyvūnų paveikslai, kiekvienas pavaizduotas vis kitoks. Paranki charakterizavimo priemonė – veikėjų dialogai. Tačiau pasaka turi ir šviečiamąjį tikslą – išaiškinti skaitytojui vaikui, kad burbuliai yra savidulkiai augalai. Tai paaiškinama ne mokslo faktais, bet rašytojo išmoningos vaizduotės sukurtais fikciniais vaizdais.

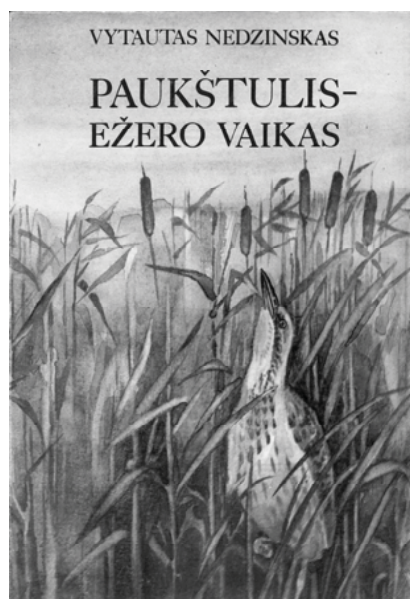
Panašiai prie grožinės kūrybos priartėja ir gamtininkas, rašytojas Vytautas Nedzinskas (1940–2002). V. Nedzinsko viso gyvenimo tema ir likimas – Žuvinto rezervatas. 1971 metais išleistoje apybraižų knygoje „Paukščių ežeras“ pasakojama apie Žuvintą. Pasirenkama įprasta tokio pobūdžio kūriniam stebėtojo pozicija ir tradicinė kalendorinio pasakojimo perspektyva: pradedama nuo besitraukiančios žiemos (ne veltui pacituojama ir Kristijono Donelaičio „Metų“ pradžia) ir įdėmiu žvilgsniu visus metus stebimas ežeras, pelkynai. Įšalęs lede nendrės stiebelis,

paukščių pavasariniai vestuviniai žaidimai, vasaros žaluma pasidabinusios palios, rudeninės liūtyš ir ūkanos – niekas nelieka nepastebėta, neaprašyta. Negali skaitytojas nesizavėti gamtininko jautrumu, pastabumu:

Ilgai stebėjaisi, kaip nendrė išlaiko varnėno svorį ir nenulūžta. Paslaptį atskleidžiau visiškai atsitiktinai. Po šokio stebėjimų, plaukdamas laiveliu, netyčia gerokai įstrigau į nendrynėlį, kuris niekuo neišsiskyrė nuo kitų. Tik staiga kad puls varnėnai, kad pasipils eskadrilės! Aiškiai mačiau, kad jie tupėjo ne viršūnėse, kurios būtų gerokai nusvirę, bet prie pagrindo storgalyje, prie pat vandens (12, 34–35).

Pelkės temą lietuvių vaikų literatūroje, galima sakyti, vainikuoja V. Nedzinsko apysaka „Paukštulis – ežero vaikas“ (1987). Į septyniolika skirsnų padalytas pasakojimas iš esmės yra beletristinis. Čia lygiavertės dvi siužetinės linijos: berniuko iš Kauno Žilvino Dilio, gamtos mylėtojo, ir Žuvinto – įstabaus Lietuvos ežero...

Vytauto Nedzinsko knygos „Paukštulis – ežero vaikas“ viršelis. Dailininkas Vilius Jurkūnas

„Paukštulio – ežero vaiko“ autorius stengiasi pasakoti nenuobodžiai, įtraukia nuotyikinių elementų, intrigos. Žuvintas matomas Žilvino,

praminto Paukštuliu, akimis. Įsiprašęs vasarą praleisti rezervate, paauglys iš arti pažįsta pelkynų pasaulį: naršo Epušės pusiasalį, registruoja lizdus, klausosi kuolingų Dambavaragyje, stebi gausybę kitokių paukščių. Čia jis patiria linksmų ir pavojingų nuotykių: kiniu kaip Robinzonas plauko po ežerą, aptinka brakonierių valteles, lapkritį sugrįžęs rezervatan įkrenta į neužšalusį Didįjį šaltinį... Autorius aprašo ir Paukštulio bendravimą su suaugusiais – rezervato darbuotojais, kurie jam atskleidžia daug Žuvinto paslapčių. Apysakoje pateikiama ir gausybė vaizdingų, meniškų pelkės, Žuvinto peizažų, greta nepamirštant pateikti daugybės faktų, mokslo duomenų apie Žuvinto fauną ir florą. Šiuo požiūriu V. Nedzinsko apysaka tarsi susumuoja kitų pažintinės literatūros kūrėjų patirtį piešiant pelkės peizažą. Apysaka baigiama optimistine gaida – rezervato darbuotojų Jonio ir Kaladės pokalbiu:

– Vis tiek kartą Žuvintui bus galas... – numoja ranka Jonys.

– Ne, brolyti, – nebus galo! Mūsų nebebus, o ateis va tokie paukštuliai ir į juos panašūs. Jaunesni gudriau išmanys, kaip čia viską tvarkyti, kaip ginti ir po savęs kitiems tokį patį, gal dar gražesni, turtingesni Žuvintą palikti. Ir paukščių giesmes, ir švilpavimus, ir daugybę paslėptų lizdų... (13, 110).

Knygą subtiliai iliustravo Vilius Jurkūnas, perteikdamas pelkių, Žuvinto paslaptinę, neryšką, ne iš pirmo žvilgsnio pamatomą grožį.

Išvados

Straipsnyje tirta lietuvių vaikų pažintinė literatūra apie pelkę apskritai atspindi lietuvių pažintinę vaikų literatūrą apie gamtą. Pelkė čia, galima sakyti, metonimiškai atstoja visą gamtos pasaulį. Lietuvių vaikų literatūra gali didžiuotis savo kūrėjais, nes kitos srities, kuri būtų taip plačiai atspindėta pažintinėje lietuvių vaikų literatūroje, nėra. Didžiausias indėlis – pačių gamtininkų profesionalų, kurie neretai dirba ir žurnalistinį, ir mokslo darbą. Dalis autorių yra (ar buvo) Lietuvos rašytojų sąjungos nariai. Šiame kontekste pasakytina, kad gamtos populiarinimo tradicija Lietuvoje gana sena, įdirbis tęsiasi jau nuo P. Mašiotų tekstų.

Gamtos objektas pelkė kalbamojoje pažintinėje literatūroje vaizduojama: 1) kaip vaiko pasauliui vertingas grožio šaltinis, nes kiekvienas rašytojas stengiasi savaip pavaizduoti pelkės augalų ir gyvūnijos grožį, itin svarbus kūriniuose pelkės peizažas; 2) kaip etinių, dorovinių vertybių apmąstymo ir išbandymo šaltinis. Gamtos ekologija suponuoja ir dvasios ekologijos svarstymus. Stebėti ir stebėtis – dvi nuostatos, kurias diegia pažintinės knygos apie pelkę. Neatsitiktinai labai dažnai

vaizduojamas pasakotojas-gamtos stebėtojas, besikeičiantys metų laikai, gamtininko dienoraščio rašymas. Mėgstama ir dažnai naudojama kalendorinė pasakojimo perspektyva.

Pažintinėje literatūroje derinami meninis vaizdavimas (išskyrus informacinius tekstus) ir dalykinė, fakto kalba. Dažniausiai nusveria šviečiamasis momentas, kai kur balansuojama ties švietėjiškumo ir meniškumo riba. Šios įtampos analizė galėtų būti perspektyvi literatūrologinių tyrinėjimų kryptis. Pasakytina ir tai, kad pažintinė lietuvių vaikų literatūra apskritai yra turbūt fragmentiškesnė tirta lietuvių vaikų literatūros dalis.

Svarbi pažintinės vaikų literatūros dalis – vizualumas. Iliustracijų esama didelės įvairovės – spalvotų ir nespalvotų, meninių ir dokumentinių nuotraukų, piešinių, grafikos darbų ir kt. Taigi pelkė skaitytojui vaikui rodoma vaizdingais ir informatyviais verbaliniais bei neverbaliniais tekštais.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Vincas Auryla, *Lietuvių vaikų literatūra*, Vilnius: Vaga, 1986.
2. Alis Balbierius, *Jaunojo gamtininko kalendorius*, Vilnius: Žalioji Lietuva, 1995.
3. *Enciklopedija vaikams apie Lietuvą*, Vilnius: Alma littera, 2001.
4. Stasys Gliudys, *Gamtos namuose*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2001.
5. Leonardas Grudzinskas, *Laiškai beržo tošyje*, Vilnius: Vaga, 1976.
6. Leonardas Grudzinskas, *Laiškai iš bebrų upelio*, Vilnius: Vaga, 1983.
7. Henrikas Gudavičius, *Raistelio šviesa*, Vilnius: Vaga, 1985.
8. Gediminas Isokas, *Pavasario žibintai*, Vilnius: Vaga, 1978.
9. Gediminas Isokas, *Kur lizdelį sukti*, Vilnius: Vyturys, 1994.
10. Irena Klimašauskienė, „A. Každailio knygelės vaikams apie jūrą“, *Vaikų literatūra apie jūrą. Vaikų literatūra prie Baltijos jūros*, Klaipėda, 1996.
11. Iveta Krūminia, „Jūros abėcėlė“ – latvių enciklopedinio leidinio apie jūrą pavyzdys“, *Jūra ir vaikų literatūra*, Klaipėda, 1998.
12. Vytautas Nedzinskas, *Paukščių ežeras*, Vilnius: Mintis, 1971.
13. Vytautas Nedzinskas, *Paukštulis – ežero vaikas*, Vilnius: Vyturys, 1987.
14. Emilija Ogar – Эмилия Огар, «Современная детская познавательная книга как канал популяризации знаний», *Acta humanitarica universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, t. 5. (2007). *Vaikas lietuvių ir pasaulio kultūrose*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2008.
15. Saliamonas Paltanavičius, *Žalio miško istorijos*, Vilnius: Vaga, 1978.
16. Saliamonas Paltanavičius, *Ir meška, ir skruzdėlytė*, Vilnius: Asveja, 1994.
17. Juozas Sokas, *Gegutė ieško auklės*, Vilnius: Vaga, 1978.
18. Bronius Šablevičius, *Paklausyk griežlės*, Vilnius: Vaga, 1983.

SWAMP IN LITHUANIAN FACTUAL LITERATURE FOR CHILDREN

Džiuljeta Maskuliūnienė

Summary

Factual literature occupies a significant place in contemporary Lithuanian literature for children. It is especially relevant to a teenager reader; factual literature meets the need for scientific knowledge, documentary, non-fiction text. Factual literature manifests through diverse genres, types. Traditionally, a very pronounced theme of factual literature is nature. This article especially broadly deals with depiction of a swamp as a natural object in factual Lithuanian literature for children.

Popular scientific texts on swamp, a mysterious and intriguing object, speak to a child-reader from works of encyclopaedic character (e.g. "Enciklopedija vaikams apie Lietuvą", Vilnius, 2001) or similar to them (e.g. Alis Balbierius, "Jaunojo gamtininko kalendorius", Vilnius, 1995; Stasys Gliudys, "Gamtos namuose", Šiauliai, 2001). Publicistic style, abundance of scientific data, an objective tone of conversation – all these are the characteristic features of publications of such kind. Perhaps the most numerous group of texts on swamp is scientific fiction publications. Their genres vary: pictures, miniatures, sketches; sometimes the genre is defined abstractly – "stories about nature". Majority of writers, authors of many books, write within this field: Leonas Grudzinskas, Gediminas Isokas, Juozas Sokas, Bronius Šablevičius, Henrikas Gudavičius and others. The authors strive to tell their stories suggestively, seek artistic expression, authentic experience grounds. Scientific fiction texts are the rarest; they match both fictional narration and scientific facts about fauna, flora, etc of Lithuanian nature (including swamps). The most outstanding piece of literature is a novella "Paukštulis – ežero vaikas" (1987) by Vytautas Nedzinskas; it tells about Žuvintas reserve and Žilvinas Dilys, a boy from Kaunas, a naturalist who investigates it. The novella shows adventures, artistic pictures of nature. Planes of both science and fiction are matched quite subtly. Moreover, books of factual character for children are usually written by practitioners – naturalists, scientists, and reserve staff.